

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43443> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Oldewarris, J.A.

Title: Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Issue Date: 2016-10-06

Liefde voor de Hollandse bouwkunst

Voor Lis, Mees en Roos

Liefde voor de Hollandse bouwkunst
Architectuur en toegepaste kunst bij
Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 6 oktober 2016
klokke 15.00 uur

door

Johannes Albertus OLDEWARRIS

geboren te Amsterdam
in 1949

Promotoren:

Prof. dr. P.G. Hoftijzer	Universiteit Leiden
Prof. dr. B.J.F. Colenbrander	Technische Universiteit Eindhoven

Samenstelling promotiecommissie:

Prof. dr. H.W. van den Doel	Decaan van de Faculteit Geesteswetenschappen
Dr. H. van Bergeijk	Technische Universiteit Delft
Prof. dr. A.M. Bevers	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. dr. T.M. Eliëns	Universiteit Leiden
Prof. dr. E.A. Kuitert	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. A.H. van der Weel	Universiteit Leiden

Hans Oldewarris (Amsterdam, 1949) studeerde bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft. Van 1983 tot 2013 was hij mede-directeur van en uitgever bij de in architectuur en toegepaste kunst gespecialiseerde Uitgeverij 010 in Rotterdam.

Tekst-technische adviezen Hans Willem Bakx
Vertaling samenvatting John Kirkpatrick

© 2016 Hans Oldewarris

De handelseditie van het proefschrift verschijnt bij nai010 uitgevers in Rotterdam
ISBN 978-94-6208-316-5

VOORWOORD

Meer dan de architectuur zelf hebben boeken over architectuur altijd mijn interesse gehad. De studie Bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft heeft niet geleid tot een werkzaam leven als architect, maar resulteerde in een dertigjarige loopbaan als uitgever bij 010 in Rotterdam, een uitgeverij gespecialiseerd in boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst. Daar verscheen in 1993, onder redactie van Sjoerd van Faassen, Kees Thomassen en mijzelf, een boek over de eveneens Rotterdamse uitgeverij W.L. & J. Brusse. Een achttal auteurs beschreef het fonds, het economisch wel en wee, de aandacht van de broers Willy en Jo voor boekverzorging en illustraties, en de belangrijkste fondssegmenten literatuur, educatieve uitgaven, en architectuur en toegepaste kunst. Een belangrijk onderdeel van het boek vormde de fondscatalogus met een uitvoerige beschrijving van de meer dan duizend titels die waren verschenen in de periode 1903 tot 1965. Bij het schrijven van het hoofdstuk over architectuur en toegepaste kunst bij Brusse bleek dat de op dit gebied toonaangevende uitgeverij, met als bestsellerauteur de architect H.P. Berlage, een geduchte concurrent vond in de Amsterdamse uitgeverij Kosmos.

Uitgeverij Brusse was zo verstandig geweest om niet alleen al haar uitgaven zorgvuldig te bewaren, maar tevens, na het opgaan van het bedrijf in 1965 in het Nederlands Uitgeverscentrum, het complete fonds te schenken aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het bedrijfsarchief werd ondergebracht bij het Gemeentearchief Rotterdam. Dat stelde het complete fonds veilig en maakte onderzoek naar de uitgaven en de bedrijfsvoering mogelijk. Het correspondentiearchief ontbreekt helaas.

Van Kosmos was, behalve de informatie ontleend aan de inmiddels door mij verzamelde architectuurboeken, niets bekend. Een archief ontbrak. Dat veranderde in december 2007, toen de toenmalige conservator van het Letterkundig Museum, Sjoerd van Faassen, mij wees op een tot dan toe nog door niemand bestudeerd, nog geheel onontsloten correspondentiearchief, dat in 1981 door Kosmos aan het museum was overgedragen. Dat vormde de aanleiding de bestudering van dit archief ter hand te nemen. Het resultaat daarvan heeft u nu in handen.

Kosmos was een dochterbedrijf van de in 1896 door Jacobus Ahrend gestarte firma in kantoorartikelen Weduwe J. Ahrend & Zoon. In het verlengde van zijn activiteiten begon Ahrend een technische boekhandel en in 1904 een technische uitgeverij. In 1916 nam Ahrend de in het boekenbedrijf geknede Jac. van der Kolk in dienst als chef van de afdeling boekhandel en uitgeverij. Zeven jaar later werden de uitgeversactiviteiten ondergebracht bij de in 1923 opgerichte uitgeversmaatschappij Kosmos, waarvan Van der Kolk de eerste directeur werd. Dat zou Van der Kolk blijven tot aan zijn afscheid in 1961.

Voor het onderzoek is behalve van het Kosmosarchief gebruik gemaakt van het rijke archief van verkoopbrochures en -folders van de nog steeds bestaande N.V. Koninklijke Ahrend, inmiddels geëvolueerd tot projectinrichter, aan de weg timmerend met vernieuwende kantoorconcepten. Een belangrijke bron van informatie, vooral voor wat betreft foto's en persoonlijke documenten, was ook de familie Van der Kolk.

Veel personen waren voor het onderzoek waardevol door nuttige tips of informatie te verstrekken of door het kritisch lezen van het manuscript. Daarvoor ben ik hen zeer erkentelijk. Degenen die mij op deze manier hielpen of op andere wijze terzijde stonden wil ik hier graag bedanken: Hans Willem Bakx, Jeffrey Bosch, Yvonne Brentjens, Sjanneke Broekmeulen, Salma Chen, Bernard Colenbrander, Just Enschedé, Sjoerd van Faassen, de heer en mevrouw J.F. van Gemund, Mateř Guttenberg, Jan de Heer, Paul Hoftijzer, Roland Jaeger, Moriko Kira, John Kirkpatrick, de familie Van der Kolk (zoon Hans en echtgenote Gerda Roeleveld, kleinzoon Maarten, kleindochters Eleonore en Monique, Michiel en Carla

Sluiter), Adriaan Plak, Niek Smaal, Ineke Soeterik en andere medewerkers in de studiezaal van het Nieuwe Instituut, Gerard Stigter, Dirk de Wit en Johan de Zoete.

Met het hiervoor genoemde boek over Brusse en deze uitgave over Kosmos zijn de twee belangrijkste uitgevers op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in de eerste helft van de twintigste eeuw, tenminste voor wat betreft de culturele kant van het bouwen, beschreven en geanalyseerd. Onderzoek naar de uitgevers in die periode die zich specialiseerden in de technische kant van het bouwen, is, voor zover ik weet, nog niet verricht. De uitgeverij van de Weduwe J. Ahrend & Zoon komt in deze studie weliswaar uitgebreid aan bod, maar de geschiedenissen van de uitgaven op het gebied van de bouwkunde van uitgeverijen als Van Mantgem & De Does, L.J. Veen, J. Waltman Jr., AE Kluwer, A.W. Sijthoff, H. Stam en Nijgh & Van Ditmar, om de grootste concurrenten van Kosmos te noemen, moeten nog geschreven worden. Hopelijk stimuleert deze uitgave daartoe.

INHOUDSOPGAVE

- 005 **VOORWOORD**
- 013 **INLEIDING**
Het fonds
Onderzoeksvragen
Onderzoek
Uitgeverijonderzoek
Opzet
- 025 **1. DE UITGEVERIJ**
- 026 **1.1. Jacobus Ahrend en de Weduwe J. Ahrend & Zoon**
Uitgeversmaatschappij
- 026 **1.1.1. De eerste jaren (1904-1923)**
Het fonds van de Weduwe J. Ahrend & Zoon
Handboeken
Architectuur, kunst en toegepaste kunst
Het 'ontwerpen op systeem' van Jan Hessel de Groot
Van Ahrend naar Kosmos
- 038 **1.2. Jac. van der Kolk Jbzn. en Uitgeversmaatschappij Kosmos**
- 038 **1.2.1. De jaren twintig en dertig.**
Jac. van der Kolk I
De overgang van de uitgeverij van de Wed. J. Ahrend & Zoon naar Kosmos
Auteurs van Ahrend naar Kosmos
Jac. van der Kolk II
Bestuursfuncties en -activiteiten
- 046 **1.2.2. De oorlogsjaren**
Jac. van der Kolk III
Het fonds in de oorlog
Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming
De Nederlandsche Kultuurkamer en de papierschaarste
Een onaangename impasse
Het personeel
Reinold Kuipers
- 057 **1.2.3. De wederopbouw**
Verminderde activiteit
Het fonds tijdens de wederopbouw
Architectuur, kunst en toegepaste kunst
Architectuur
Jac. van der Kolk IV
Afscheid
Opvolging
- 062 **1.3. Werkwijze**
- 062 **1.3.1. Acquisitie**
- 064 **1.3.2. Honoraria, rechten en plichten**
- 066 **1.3.3. Financiering**
Co-financiering
Garantieafname

	Advertenties
	Subsidie
	Co-edities
	Financiële resultaten in de periode 1935-1945
070	1.3.4. Aanbieding, distributie en verkoop
	Fondscatalogi, prospectussen, <i>Kosmos-Nieuws</i> en de Technische boekhandel
	Recensie-exemplaren
	Verkoop in het buitenland
077	1.3.5. Vakkennis, ervaring en inzicht
078	1.4. Concurrentiepositie
078	1.4.1. Lijst van onderwerpen en uitgevers
078	1.4.2. Afbakening van de periode
079	1.4.3. Bron en keuze van de onderwerpen
079	1.4.4. Afbakening van de onderwerpen
080	1.4.5. Top tien van architectuuruitgevers
081	1.4.6. De belangrijkste concurrent: W.L. & J. Brusse
083	2. HET FONDS
084	2.1. Techniek
086	2.2. Architectuur
086	2.3. Auto, motor, schip, vliegtuig
088	2.4. Weg- en waterbouw
	<i>Wegenbouw</i>
	<i>Asphalt- en teerwegen</i>
	<i>Weg- en waterbouwkunde</i>
	Landmeetkunde, dijken en spoorwegbouw
091	2.5. Kunst
	<i>Handboek voor kunstgeschiedenis stijl- en ornamentleer</i>
	<i>Nieuwe beeldhouwkunst in Nederland</i>
	Schilderkunst
	Rembrandt
	<i>De kunst der Nederlanden</i>
	Galopperende honden
	Huib Luns
	De melodie der verten
	Muziek
098	2.6. Radio en televisie
101	2.7. Sociale en geesteswetenschappen
103	2.8. Natuur, plant en dier
	Plant, bloem en vrucht
	Kleinveeteelt
	Het weer, de aarde en de sterrenhemel
110	2.9. Lectuur en literatuur
	Kosmos-Eerstelingen-Prijs
	Jan Mens
	Belcampo
	De Tweede Wereldoorlog
	Oorspronkelijke romans tot 1960
	Vertaalde literatuur tot 1960

- 123 **2.10. Taal- en letterkunde**
 Taalgidsen
 Spelling
- 125 **2.11. Koken**
- 126 **2.12. Gezondheid en sexuele hervorming**
De Gezondheidsbibliotheek
 Sexuele hervorming
 Gezondheidsleer
 Huwelijk en gezin
- 129 **2.13. Sport en spel**
- 132 **2.14. Kleding en textiel**
- 133 **2.15. Jeugdboeken**
De bloeiende perelaar
- 134 **2.16. Reisgidsen**
- 135 **2.17. Wetenschappelijke publicaties en intreeredes**
- 137 **2A. DE SERIE WETEN EN KUNNEN**
 Een nieuw elan
Weten en kunnen van Ahrend naar Kosmos
 Oplages en honoraria
Weten en kunnen, nieuwe reeks
wenk hobbygidsen
 1.485.000 exemplaren
- 147 **3.1. ARCHITECTUUR: DE ONDERWERPEN**
- 148 **3.1.1. Bouwtechniek en constructie**
Constructie van gebouwen
Berekening van bouwconstructies en Architectonische details
 G. Arendzen en J.J. Vriend
 Concurrent Jellema
 Perspectieftekeningen en stucadoorwerk
 Arendzen en Vriend bij de Weduwe
 Gasleidingen, watervoorziening en het uitvoeren van gebouwen
 Tabellen en timmerlieden
 Beton
 A.W. de Goey en *Het stalen raam*
 Staal en aluminium in de gevel
 Bouwkunde in de serie *Weten en kunnen*
- 163 **3.1.2. Bouwkunst**
 Contemporaine architectuur
 Moderne architectuur in Europa en Amerika
Nieuwere architectuur
Hedendaagsche architectuur in Nederland
Na-oorlogse bouwkunst in Nederland
Bouwkunst van deze tijd
 Geschiedenis van de bouwkunst
Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland
 Typologie van gebouwen
Constructie en architectuur van winkelpuien

- Moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika*
Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen
Moderne kerken in Europa en Amerika
Het eigen huis
Kleine landhuizen in Holland
Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland
 Zweminrichtingen
 Raadhuizen
 Monumentenzorg
 Landelijke bouwkunst voor de eigenbouwer
 J.P. Mieras
- 183 **3.1.3. Woninginrichting**
 Paul Bromberg
Het Hollandsch interieur
Practische woninginrichting
De kleine praktische woning
 Otto van Tussenbroek
 Miep Berlage, *De nieuwe geest in onze woning*
 W.M. Retera, *Het moderne interieur*
Practisch huishouden
Schoonheid van het moderne binnenhuis in Nederland
Geriefelijk wonen in beperkte ruimten
Hoe wilt u wonen?
- 201 **3.1.4. Meubelboeken**
 Plaatwerken
- 205 **3.1.5. Stedenbouw en planologie**
Stedebouwkundige beschouwingen
Nieuw Nederland
Nederland anno 1945
- 209 **3.1.6. Tuin en landschap**
Tuinen in Holland
Ontwerpen, aanleggen en beplanten van tuinen
- 213 **3.2. ARCHITECTUUR: TWEE CASE STUDIES**
- 214 **3.2.1. J.G. Wattjes en *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst***
 'Een groot bouwkunst-belang en tevens een groot Nederlandsch kultuurbelang'
De Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur van Gustav Schueler
 Reacties van de architecten: K.P.C. de Bazel en Michel de Klerk
 De adviescommissie van het Genootschap Architectura et Amicitia
 Fotografie
 Vertalingen
 Ontwerp en druk
 Co-edities
Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst. Tweede bundel
 De kritiek
- 229 **3.2.2. J.B. van Loghem en *Bouwen bauen bâtir building***
 Een dergelijk werkje
 Uitgeverij Meister der Baukunst
 Paul Schuitema en de 'breede vette'

- 80% plezier in de extra arbeid en 20% voor de moeite
Aanbieding, distributie en verkoop
Een ander niveau
- 241 **3.3. ARCHITECTUUR: NIET-GEREALISEERDE UITGAVEN**
- 242 **3.3.1. De vruchteloze contacten met Jan Wils**
Moderne volkswoningbouw in Nederland
Op ten Noort & Scheffer
Stedenbouw
Wils als recensent
Sportinrichtingen
Editions Crès
Een laatste poging
- 251 **3.3.2. W.M. Dudok: het belang van een uitstekend netwerk**
Een monografie in wording
Afgetroefd
- 254 **3.3.3. Overige niet-gerealiseerde uitgaven**
Buiten wonen in Nederland
Het dorp
Op zoek naar een Delftse hoogleraar
Piet Zwart en de kleurenleer van Ostwald
Schetsen van Berlage
Nederlandse interieurs
Het statistisch beeld: de aardrijkskundige wandplaten van Willem Sandberg
Naar warmer woningen van Koen Limperg
De kunst van het wonen
Kastelen in Nederland
New Architecture in Denmark
Het nieuwe Rotterdam van Rein Blijstra
- 267 **4. TOEGEPASTE KUNST**
- 268 **4.1. De onderwerpen**
Perzische tapijtjes
Batikken en kunsthandweven
Gebruiks- en siervoorwerpen in het binnenhuis
Museum van den Arbeid
- 270 **4.2. Fotografie en film**
Moeder en kind voor de lens
De kleine camera
Kleuren
Kosmos foto-zakboek
De zijden dessous van Hollywood
- 274 **4.3. Grafische technieken en lettertekenen**
De moderne houtsnede in Nederland
Nederlandse prentkunst
Het *Letterboek* van Jacob Por
André Vlaanderen
Stefan Schlesinger

281	5. FOTOGRAFIE EN BOEKVERZORGING
282	5.1. Fotografie
	Het fotograferen van winkelpuien
	De ‘stemmingsbeelden’ van Bern. F. Eilers
	De rechten van de fotografen
290	5.2. Boekverzorging
	Vijftig beste boeken in Nederland
	Kosmos bekroond
	De vormgeving van <i>Nieuw-Nederlandsche bouwkunst</i>
	Technische boeken
	Tekenaars
	Omslagontwerpen overgenomen van buitenlandse uitgevers
	Omslagen van auteurs
	De jaren dertig
	De jaren veertig en vijftig
	Belcampo's <i>Liefde's verbijstering</i>
	Aan prijsberekening gebonden
303	SAMENVATTING, CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN
315	ENGLISH SUMMARY
323	BIJLAGEN
324	1. Financiële jaarverslagen Uitgeverij Kosmos 1935-1945
329	2. Top dertig van uitgevers van boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in de periode 1891-1960
330	3. Top tien van uitgevers van boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in de periode 1921-1960
330	4. Vergelijking uitgeverijen Kosmos en W.L. & J. Brusse in de periode 1923-1960
331	5. Fondssegmenten gerangschikt naar grootte
334	Geraadpleegde bronnen
335	Literatuur
347	Deel II – FONDSCATALOGI
348	Verantwoording fondsreconstructies
351	A. Fondscatalogus N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon Uitgeversmaatschappij 1904-1952
387	B. Fondscatalogus N.V. Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960
475	C. Serie <i>Weten en kunnen</i> 1911-1980
503	D. Fondscatalogus N.V. Uitgeverij Argus 1952-1967

INLEIDING

INLEIDING

Nadat honderden jaren lang klerken en monniken afschriften en afschriften van afschriften hadden gemaakt, verscheen in 1487 te Rome de eerste gedrukte versie, de editio princeps, van *De Architectura libri decem* (tien boeken over bouwkunde) van de Romeinse architect en ingenieur Vitruvius (c. 80/70 v. Chr. – 15 v. Chr.).¹ De drukker/uitgever van het boek was Enchorius Silber, de redactie was in handen van de humanist Fra Giovanni Sulpizio da Veroli.²

Over Vitruvius is niet veel meer bekend dan dat hij de architect was van in ieder geval één basilica te Rome en vooral werkzaamheden voor het Romeinse leger verrichtte. Wat in ieder geval onomstotelijk vaststaat is dat hij het eerste handboek over architectuur schreef. Sinds Vitruvius is schrijven over architectuur verbonden met het bouwen zelf. ‘Wie schrijft die blijft’ is een veelgehoorde uitspraak die ook voor architecten geldt. Architecten die hun opvattingen en ideeën met hun lezers delen in boeken worden daardoor beter herinnerd dan door hun gebouwde oeuvre. Zonder zijn theoretische geschriften en de monografieën over zijn werk zou een architect als Le Corbusier niet de bekendheid hebben gekregen die hij nu heeft. Teksten nodigen meer uit tot debat en reflectie dan gebouwen dat doen. Schrijven over architectuur – en in het verlengde daarvan het publiceren van deze teksten – is dan ook een eeuwenoude traditie die als vanzelfsprekend onderdeel van het beroep van architect wordt gezien.

Deze studie gaat niet over de architectuurteksten zelf en de betekenis daarvan, die zijn het domein van architectuurhistorici- en theoretici. Ook is de blik niet gericht op de ‘bezorgers’, de redacteurs van deze teksten. Het onderwerp is de manier waarop deze teksten over architectuur uitgegeven worden en de rol van de uitgevers die daar verantwoordelijk voor zijn. Voor de uitgeverij die in deze studie centraal staat, verplaatsen we ons van de vijftiende naar de twintigste eeuw, wanneer in 1923 in Amsterdam de Uitgeversmaatschappij ‘Kosmos’ haar activiteiten begint. Kosmos ontwikkelde zich in de loop der tijd tot een algemene uitgeverij van fictie en non-fictie, met een specialisatie in (populair)wetenschappelijke uitgaven, in het bijzonder architectuur en toegepaste kunst.

Net als Enchorius Silber te Rome zou Kosmos een ‘Handboek bouwkunde’ op de markt brengen. Het verscheen, evenals *De Architectura* in tien delen, onder de titel *Constructie van gebouwen*. De twintigste-eeuwse Vitruvius die het boek schreef is J.G. Wattjes, ook een ingenieur en net als de Romeinse architect geïnteresseerd in de verhouding van de bouwkunst tot wetenschap, techniek en kunst. Maar daarover later meer.

Kosmos werd opgericht als dochteronderneming van de Weduwe J. Ahrend & Zoon, een bedrijf in kantoorartikelen dat in 1896 was gestart door de twintigjarige Jacobus Ahrend. Jacobus was voor de wet te jong om voor eigen rekening en risico een bedrijf te starten en leende daarom de naam van zijn moeder. De belangrijkste doelgroep van Ahrend waren architecten, aan wie hij tekentafels, potloden, pennen en passerdozen verkocht, en voor wie hij lichtdrukken maakte van hun tekeningen.³ Het bedrijf werd al spoedig uitgebreid met twee nieuwe afdelingen, een ‘technische boekhandel’ en in 1904 een ‘technische uitgeverij’, ter ondersteuning van de activiteiten op het gebied van de bouw, maar vooral ook omdat Jacobus Ahrend affiniteit had met boeken. De activiteiten van deze uitgeverij werden op 1 januari 1923 beëindigd en het fonds, dat inmiddels 147 titels telde, ging over naar Kosmos. Dat legde

---

¹ De laatste Nederlandse vertaling, van Ton Peters, verscheen in 1997 onder de titel *Vitruvius, Handboek bouwkunde* bij Athenaeum-Polak & Van Gennep in Amsterdam.

² In 1511 verscheen in Venetië de eerste geïllustreerde uitgave bij Giovanni Tacuino, in 1521 kwam in Como bij Gottardo da Ponte de Italiaanse vertaling uit, van de hand van architectuurtheoreticus Cesare Cesariano.

³ Voor de geschiedenis van Ahrend, zie: De Wit 1996.

een stevige basis onder de activiteiten van de jonge uitgeverij. Als directeur werd Jac. van der Kolk Jbzn. aangesteld; deze zou tot zijn afscheid in 1961 aan Kosmos verbonden blijven. Anno 2016 is zowel het kantoorinrichtingbedrijf Ahrend als uitgeverij Kosmos nog steeds actief.

Dit onderzoek gaat over de uitgaven van Kosmos op het gebied van architectuur en toegepaste kunst. Het richt zich op de gehele periode van Van der Kolks werkzaamheid, van 1923 tot 1960. Na 1960 zou Kosmos nog slechts zeer incidenteel boeken op deze gebieden uitgeven. Architectuur en toegepaste kunst vormden in de onderzochte periode een substantieel deel van het fonds. Van de in totaal 526 gepubliceerde titels hebben 83 uitgaven architectuur als onderwerp en 23 uitgaven toegepaste kunst, samen twintig procent van het totaal.⁴ Als algemene uitgeverij publiceerde Kosmos daarnaast boeken over tal van onderwerpen. Na architectuur was fictie het grootste fondssegment met zeventig titels. Als Kosmos op dit terrein nog enige bekendheid geniet, dan is dat vooral als uitgever van de twee bestseller auteurs Jan Mens en Belcampo, die respectievelijk 21 en zeven boeken bij Kosmos publiceerden. Daarnaast kwamen 42 fictieboeken uit, van nu goeddeels vergeten en niet meer gelezen binnen- en buitenlandse auteurs als Panait Istrati, Arnold Krieger en Willem Arondéus.

Andere sterke fondssegmenten van Kosmos waren Natuur, plant en dier, Gezondheid en seksuele hervorming en Sociale en geesteswetenschappen. Nu nog bekende auteurs uit deze categorieën zijn J.F.Ch. Dix voor planten, P.M.C. Toepoel voor honden, J.J. van Loghem voor algemene gezondheidsleer en F.J.J. Buytendijk en Th. van Schelven voor psychologie. Het fonds van Kosmos en de door de uitgeverij gepubliceerde serie *Weten en kunnen* komen nog uitgebreid ter sprake.

Over uitgeverij Kosmos is zo goed als niets bekend. Dat betekent concreet dat er behalve een aantal artikelen van mijzelf tot nu toe, op een enkel kort gedenkword ter gelegenheid van het vertrek van Van der Kolk als directeur na, niets over de uitgeverij is gepubliceerd.⁵ Dat is opmerkelijk omdat Kosmos bepaald geen obscure onderneming was die in de periferie van het uitgeefbedrijf opereerde. In 1938 behoorde zij met een omzet van f 50.000 – evenveel als die van uitgeverij J.M. Meulenhoff – tot de vijftig grootste uitgevers van Nederland.⁶ Dat de geschiedenis van Meulenhoff wel is geboekstaafd is te verklaren uit het feit dat literaire uitgevers veel meer in de belangstelling staan dan uitgevers van non-fictie.⁷ Een slogan als ‘Wij geven geen boeken uit maar auteurs’, in 2001 door Cornald Maas opgetekend uit de mond van Querido-uitgever Ary Langbroek, appelleert aan het romantische beeld dat bestaat van de uitgever die ‘kneedt en boetseert tot de zaak tot bloei komt’.⁸ Voor de reuring die dat met zich meebrengt tussen auteur en uitgever is meer interesse dan voor de nuchtere en zakelijke opstelling van een non-fictie uitgever. In plaats van systematisch onderzoek te doen naar uitgeverijen, zowel die van fictie als non-fictie, bewandelen vele boekhistorici liever vertrouwde paden. We weten meer van de uitgeverijen De Bezige Bij, Querido en Van Oorschoot dan van Van Mantgem & De Does en Oosterbaan & Le Cointre, meer van De Arbeiderspers en Bert Bakker dan van P. Gouda Quint en Ipenbuur & Van Seldam, meer van Manteau en A.A.M. Stols dan van Van Loghum Slaterus en S.L. van Looy. Dat heeft natuurlijk ook te maken met de figuur van de literaire uitgever, die door zijn contacten met zijn bij een groot publiek bekende auteurs meer op de voorgrond treedt dan uitgevers van non-

---

⁴ De door Kosmos uitgegeven serie *Weten en kunnen*, waarin in de eerste reeks 168 titels verschenen en in de *Nieuwe reeks* 58 titels, is niet meegerekend.

⁵ Zie Oldewarris 2009, 2010/3, 2011, 2013/1, 2013/2, 2013/3, 2014.

⁶ Gegevens ontleend aan: Van den Brink 1987, p. 479.

⁷ Zie voor de geschiedenis van Meulenhoff o.a. Funke 1995 en De Glas 2012.

⁸ Interview in de *Volkskrant* van 22 juni 2001 naar aanleiding van het vertrek van Langbroek. Zie www.volkskrant.nl/archief/-kneden-en-boetseren-tot-de-zaak-tot-bloei-komt~a580663 (30 november 2015).

fictie boeken. Men denke bijvoorbeeld aan Geert Lubberhuizen, Emanuel Querido, Geert van Oorschot, Reinold Kuipers, Bert Bakker, Angèle Manteau en Alexandre Stols, over wie veelvuldig is gepubliceerd.⁹

Algemene uitgevers uit de eerste helft van de twintigste eeuw aan wie studies zijn gewijd, zijn De Erven F. Bohn, W.L. & J. Brusse, de uitgeversfamilie Cohen, Ad. Donker, J.M. Meulenhoff, De Spieghel en De Wereldbibliotheek.¹⁰ In vele gevallen echter betreft het door de uitgever geïnitieerde gelegenheidsuitgaven, even wisselend van karakter als van kwaliteit. Voorbeelden van studies waarin de geschiedenis van de uitgeverij min of meer uitgebreid aan de orde komt, zijn die van de uitgeverijen Allert de Lange, H.J.W. Becht, De Erven F. Bohn, Paul Brand, A.W. Bruna & Zoon, Contact, Van Goor, Van Gorcum, Gottmer, P. Gouda Quint, W. de Haan, W. ten Have, Van Holkema & Warendorf, A.E. Kluwer, H.P. Leopold, C.A. Mees, J.M. Meulenhoff, Misset, Nijgh & Van Ditmar, Martinus Nijhof, Van Rossum, Schuyt & Co., A.W. Sijthoff, Staatsuitgeverij/SDU, H. Stam, Thieme, De Tijdstroom, W.E.J. Tjeenk Willink, L.J. Veen, Walburg Pers, De Wereldbibliotheek en Wolters Noordhoff.¹¹

---

⁹ Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveltstraat*. Amsterdam, Bas Lubberhuizen/De Bezige Bij, 1994; Willem van Toorn, *Emanuel Querido 1871-1943. Een leven met boeken*. Amsterdam/Antwerpen, Em. Querido, 2015; Gert Jan de Vries, *Ik heb geen verstand van poëzie. Geert van Oorschot als uitgever van poëzie*. Amsterdam, Van Oorschot, 1994; Arjen Fortuin, *Geert van Oorschot, uitgever*. Amsterdam, Van Oorschot, 2015; Reinold Kuipers, *De boekvormer*. Amsterdam/Antwerpen, Em. Querido's Uitgeverij/Atheneum-Polak & Van Gennep, 2009; Sjoerd van Faassen, Hans Renders en Jan Stuyck (red.), 'Reinold Kuipers (1914-2005)'. Themanummer *Zacht Lawijd*, 9, nr. 3 (2010); 'Uitgever Bert Bakker (1912-1969)', themanummer *Zacht Lawijd*, 7, nr. 1 (2008); Greta Seghers, *Het eigenzinnige leven van Angèle Manteau*. Amsterdam, Prometheus, 1992; Ernst Bruinsma, *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)*. Amsterdam/Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2005; Kevin Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgeefhuis van Angèle Manteau (1932-1970)*. Antwerpen, Meulenhoff/Manteau, 2009; C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 uitgever/typograaf. Een documentatie*. Zutphen, Walburg Pers, 1992; Nanske Wilholt, *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het Interbellum*. Zutphen, Walburg Pers, 2001.

¹⁰ Steven Claeysens, 'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben.' *Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2014; Sjoerd van Faassen, Hans Oldewarris en Kees Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam, 010, 1993; Marja Keyser (samenst.), *De zolders kraken! De uitgeversfamilie Cohen te Nijmegen, Arnhem en Amsterdam, 1824-1951*. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2001; Lex Veldhoen, *Met vlinderstrik en boerenzakdoek. Donker, een Rotterdamse uitgeversfamilie*. Rotterdam, Ad. Donker, 2003; Frank de Glas, *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. Zutphen, Walburgpers, 2012; Inge de Wilde, *Uitgeverij De Spieghel. Over de uitgeefsters Tine van Klooster en Koos Schregardus*. Eelde, Barkhuis Publishing, 2005; Frank de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling'/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989.

¹¹ Toke van Helmond, *100 Jaar Allert de Lange*. Amsterdam, Allert de Lange, 1980; Jan Schilt, *100 jaar H.J.W. Becht uitgever 1892-1992. Impressie van een eeuw boeken maken en verkopen*. Haarlem, H.J.W. Becht, 1992; C.H. Bohn en zijn opvolgers 1752-1952. Haarlem, De Erven F. Bohn N.V., 1952; Peter Gijsbers en Anton van Kempen (red.), *Deugdelijke arrebied vordert lang bepeinzen: Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn, 1752-2002*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum, 2002; Anton van Duinkerken, *Veertig jaar katholieke uitgeverij*. Bussum, Paul Brand, 1951; Jacques den Haan, *De buste van Beets wordt u persoonlijk aangeboden (langs de hoofdspoorweglijn). Bruna 1868-1968*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna & Zoon, 1968; Toef Jaeger, *Uitgeverij Contact 1933-2008. Een kleine geschiedenis*. Z.pl., Contact, 2007; *Boekwerk 1839-1964*. Den Haag, Van Goor Zonen, (1964); Jaap Hagedoorn, *Overdracht van meer dan letters ... Van Gorcum 1800-2000*, Assen, Van Gorcum, 2000; Joke Linders (samenst. en red.), *Chapeau! Hens Gottmer veertig jaar uitgever*. Haarlem, Gottmer, 1995; W. Coster en H.D. van der Staak, *De lezer tot gemak en mij tot voordeel. Een Arnheems uitgevershuis 1739-1989*. Arnhem, Gouda Quint, 1989; *Een halve eeuw uitgeversactiviteit 1896-1946. Jubileumcatalogus Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V.* Utrecht, W. de Haan, 1946; *Vier generaties rondom een boekhandel en uitgeverij 1831-1956. Gedenkschrift van boekhandel en uitgeverij W. ten Have N.V. v/h Hövekers boekhandel*. Amsterdam, W. ten Have, 1956; E.H. Halbertsma, *Volhardt & Waeckt. 100 jaar Van Holkema & Warendorf*. Houten, Van Holkema & Warendorf (Unieboek), 1992; *N.V. Uitgevers-maatschappij Æ.E. Kluwer 1889-1939. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 juli 1939*. Z.pl., Kluwer,

Opgemerkt moet worden dat zelf geïnitieerde uitgaven wel degelijk de diepgang kunnen hebben van een serieuze studie, zoals het geval is met de jubileumboeken van H.J.W. Becht (1992), Van Gorcum (2000), J.M. Meulenhoff (1995), Nijgh & Van Ditmar (2012), Thieme (1992), W.E.J. Tjeenk Willink (1963), De Walburg Pers (1986) en Zwijsen (1997). Daarnaast zijn ook tijdschriftartikelen of themanummers van tijdschriften het vermelden waard. Voorbeelden daarvan zijn die over de uitgeverijen A.E. Kluwer, C.A. Mees, Gustav Schueler, A.W. Sijthoff, A.B. Soep, W. Versluys en H. Wakker.¹²

Het fonds

Onderzoek naar een uitgeverij begint met het verkrijgen van een zo compleet mogelijk beeld van haar activiteiten. Het zichtbare resultaat van die activiteiten is het fonds, het totaal aan uitgegeven titels. Daarom is dit onderzoek begonnen met het verzamelen van het complete fonds van Kosmos in de periode 1923-1960, met als doel autopsie van alle gepubliceerde

---

z.j.; *Zestig jaar Leopold. Het gezicht van een uitgeverij*. Den Haag, Leopold, (1983); (C.A. Mees), *Catalogus van onze uitgaven 1921-1931*. Santpoort, C.A. Mees, 1930; Vera Funke, *Immer Met Moed. Een portret van de uitgever J.M. Meulenhoff (1869-1939)*. Amsterdam, Meulenhoff, 1995; *125 jaar Misset. Blad(er)en in de tijd*. Jubileumuitgave. Doetinchem, Misset, 1998; C.J. Aarts en M.C. van Etten, *175 jaar Nijgh & Van Ditmar. Nimmer Dralend 1837-2012*. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 2012; *Fondscatalogus van Martinus Nijhoff 1853-1953*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1953; Koen van Rossum, *Een weduwe van honderdeenveertig jaar. Boekhandel Wed. J.R. van Rossum/Utrecht 1830-1971*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2008; J.M.H.J. Hemels, B.C. Sliggers en A.G. van der Steur, *Er is slechts één Schuyt. Veertig jaar boeken aan een gracht*. Haarlem, Schuyt & Co., 1992; (R. van der Meulen), *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden 1851-1 januari-1891. Naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst door een vriendenhand*. Leiden, A.W. Sijthoff, 1891; Johan Gram, *Gedenkblad. De feestviering op 1 januari 1901 te Leiden en Luchon ter gelegenheid van de vijftigjarige uitgeversloopbaan van A.W. Sijthoff*. Leiden, A.W. Sijthoff, (1901); G.J. van der Lek (samenst.), *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden 1851-1951*. Leiden, A.W. Sijthoff, 1950; Leo A. van Heijningen, *De eerste vier eeuwen... drukken, uitgeven en vormgeven voor en na privatisering*. Den Haag, SDU, 1988; *40 jaar Stam*. Haarlem/Antwerpen/Keulen, Technische Uitgeverij H. Stam, 1961; P.E. Duff, *75 jaar Stam Technische Boeken*. Houten, Stam Techniek, 1996; W.F. Kalkwiek, *Groeien in de tijd 1792-1992. Geschiedenis van het Zutphense familiebedrijf Thieme*. Zutphen, Thieme, 1992; Steven de Kock, Loes Verplanke en Roelof Wullink (red.), *Wat een uitgever beweegt ... De Tijdstroom 1921-1996*. Utrecht, De Tijdstroom, 1996; *Een bundel gedachten. Jubileum-uitgave 1838-1963*. Zwolle, N.V. Uitgevers-mij. W.E. Tjeenk Willink, 1963; *Kort overzicht van de geschiedenis van L.J. Veen's uitgeversmaatschappij N.V., Amsterdam 1887-1947. Met fondscatalogus en lijst van uitgaven in voorbereiding*. Amsterdam, L.J. Veen, 1947; C.F.J. Schriks (samenst.), *Werken van de Walburg Pers. Vijfhonderd titels, (...)*. Zutphen, De Walburg Pers, 1986; *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915*. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1915; *Feestcatalogus uitgegeven ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan der Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur te Amsterdam 1905-1925*. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1925; *Gedenkboek van het 25-jarig bestaan der Wereldbibliotheek 1905-1930*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1930; *Ter herinnering aan Dr. Leo Simons 1862-1932*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1933; *Zojuist verschenen. Historische tocht door de wereld van het boek in woord en beeld. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Wereld-Bibliotheek (...)*. Amsterdam/Antwerpen, Wereld-bibliotheek-vereniging, 1955; Franck Smit, *Boekjaar Wolters & Noordhoff 1836-1986. Honderdvijftig jaar uitgeven voor het onderwijs*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986; Caesarius Mommers en Ger Janssen, *Zwijsen, een passie voor uitgeven. Geschiedenis van een educatieve uitgeverij*. Tilburg, Zwijsen, 1997.

¹² Wim Coster, 'Æbele Everts Kluwer: 1861-1933. Denker tussen Vraag en Aanbod', *Deventer Jaarboek 1989*, pp. 7-49; Lisa Kuitert, 'Mea Verwey en Uitgeverij C.A. Mees (1919-1968). Een bolwerk van beschaving', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 12 (2005), pp. 131-144; Hans Oldewarris, "'De architectuur wordt daarmee niet gebaat", Dr. Gustav Schueler en de "Bibliotheek voor de moderne Hollandsche architectuur"', *De Boekenwereld*, 26, nr. 3 (2010), pp. 130-168; Nop Maas, 'Altyt Waek Saem. De drukker-uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913)', *Nieuw letterkundig magazijn*, 14 (1996), pp. 35-41; Jan Willem Stutje, 'Abraham Soep (1874-1958). Portret van een bandeloze rebel', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 24 (december 1991), pp. 2-37; Joost Nijsen, 'Twee zulke goede namen. Willem Versluys & Annette Versluys-Poelman, uitgevers te Amsterdam', *Optima, cahier voor literatuur en boekwezen*, 7, nr. 2 (1989), pp. 93-135; Dick de Winter, 'Henk Wakker. Socialist en uitgever in Rotterdam', *Onvoltooid verleden. Kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, nr. 5 (1999), pp. 37-44.

titels en drukken.¹³ Het samenstellen van een zo compleet mogelijke, chronologische fondslĳst was de volgende stap. Om de aangelegde verzameling te controleren op volledigheid en om gegevens te verkrijgen die niet ontleend konden worden aan de uitgaven zelf, zoals bijvoorbeeld de verkoopprijs, zijn verschillende bronnen geraadpleegd.¹⁴ De meest belangrijke zijn het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, waarin iedere erkende uitgever zijn nieuw verschenen titels moest publiceren, de cumulatieve delen van *Brinkman's catalogus van boeken*, PiCarta, tweede-hands-boekverkoopsites als boekwinkeltjes.nl, alsmede de fondscatalogi van Kosmos. De praktijk wijst uit dat het scannen van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* niet altijd optimaal is gebeurd, waardoor de digitaal doorzoekbare versie niet in alle gevallen informatie oplevert over een bepaalde titel. Bovendien is het *Nieuwsblad* digitaal doorzoekbaar tot en met 1945, waardoor de boeken van Kosmos die daarna zijn verschenen in de fysieke versie van het tijdschrift moeten worden gecontroleerd, en dat is vrijwel onbegonnen werk. *Brinkman's catalogus van boeken* heeft als nadeel dat het geen register op uitgever kent, waardoor volledigheid van de fondslĳst alleen is te bepalen door alle pagina's na te lopen op vermelding van een Kosmos-titel. Een ondoenlijke arbeid, die dan ook niet is verricht. PiCarta is doorzocht om te bepalen in welke bibliotheken in Nederland exemplaren van bepaalde titels te vinden zijn, in het geval dat deze exemplaren in de eigen verzameling ontbreken. Van de 168 titels die door Ahrend en Kosmos zijn gepubliceerd in de eerste reeks van de serie *Weten en kunnen* zijn er slechts vijftig opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek. Sommige titels uit de reeks zijn zelfs in geen enkele bibliotheek in Nederland te vinden. Dat brengt ons naar de verkoopsites van tweedehands en antiquarische boeken als boekwinkeltjes.nl, waar vaak informatie over titels is te vinden die de andere bronnen niet bieden. Soms levert dat de vondst op van een titel die in geen enkele bibliotheek voorhanden is, soms de ontdekking van een druk die niet in het *Nieuwsblad* of de *Brinkman* wordt genoemd. De grootste waarde is evenwel de informatie over stofomslagen die op deze sites te vinden is en die in het *Nieuwsblad* of de *Brinkman* volledig ontbreekt. Stofomslagen waren, zoals zal blijken, een onmisbaar instrument voor Kosmos om haar boeken aan de man te brengen.

De fondscatalogi van de uitgeverij vormen nóg een bron van informatie, maar het is niet altijd zeker of een boek in de aangekondigde vorm ook verschenen is, zowel voor wat betreft de fysieke beschrijving als het gereproduceerde beeld van band of omslag. Het spreekt vanzelf dat informatie uit bronnen als boekwinkeltjes.nl en fondscatalogi van de uitgever zorgvuldig gecontroleerd moet worden.

Tenslotte is onderzoek verricht naar de oorspronkelijke buitenlandse edities in het geval er sprake is van een Nederlandse bewerking of vertaling, uitgegeven door Kosmos.¹⁵

Onderzoeksvragen

Na het samenstellen van een zo compleet als mogelijke fondslĳst en de analyse daarvan, die inzicht bood in het uitgeefprogramma, in de accenten die zijn gelegd en in de ontwikkeling

---

¹³ Men kan tegenwerpen dat de boeken ook kunnen worden bestudeerd in diverse Nederlandse bibliotheken. Dat is echter om verschillende redenen problematisch. Ten eerste is er geen enkele bibliotheek in Nederland, ook de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag niet, die alle boeken bezit. Dat betekent dat verscheidene bibliotheken bezocht moeten worden om een compleet beeld van een fonds te krijgen. Extra teleurstellend is dat PiCarta leert dat een fors aantal titels in geen enkele bibliotheek in Nederland te vinden is. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat fondsen van Nederlandse uitgevers nooit integraal zijn verzameld en Nederland pas sinds 1974 een wettelijk depot kent. Boeken dienden vooral wetenschappelijke doeleinden, met als gevolg dat populairwetenschappelijke uitgaven als bijvoorbeeld die in de serie *Weten en kunnen* nooit werden aangeschaft.

¹⁴ Zie Verantwoording Fondsreconstructies.

¹⁵ Voor de oorspronkelijke Duitse uitgaven van een aantal technische boeken is onderzoek gedaan in de 'Staatsbibliothek zu Berlin', Potsdamer Strasse.

die de diverse fondssegmenten hebben doorgemaakt, dienden de onderzoeksvragen zich aan. De belangrijkste, die aan deze studie ten grondslag ligt, is onder welke omstandigheden en dankzij welke werkwijze en beslissingen het fonds van Kosmos in de periode 1923-1960 tot stand kwam. Afgeleide vragen daarbij zijn: hoe vond de acquisitie plaats; hoe verliep het contact met bij de productie, aanbieding en verkoop betrokken partijen als auteurs, vertalers, vormgevers, fotografen, drukkers en boekhandelaren; hoe waren de honoraria, rechten en plichten overeengekomen; hoe vond de financiering van de uitgaven plaats, waarbij behalve de opbrengst uit verkoop van de boeken in de boekhandel ook te denken valt aan co-financiering, advertenties in de uitgaven, subsidies en co-edities; hoe waren aanbieding, distributie en verkoop georganiseerd; over welke vakkennis, ervaring en inzicht beschikte de uitgeverij; en tenslotte: hoe was de concurrentiepositie ten opzichte van collega-uitgevers die op dezelfde terreinen opereerden?

Onderzoek

Zonder een archief is serieus onderzoek naar de werkwijze, het financieel opereren en de positie van een uitgeverij niet goed mogelijk. Het gelukkige feit doet zich voor dat in het Letterkundig Museum in Den Haag het complete archief van Uitgeverij Kosmos is ondergebracht.¹⁶ Dit bijzonder rijke archief documenteert de jaren 1923 tot 1961, de periode dat uitgever Jac. van der Kolk directeur was.¹⁷ Alles wijst erop dan Van der Kolk zelf de archiefvormer was. Dat betekent dat hij informatie over de uitgeverij, en naar we mogen aannemen zijn rol daarin, voldoende belangrijk vond om voor latere generaties te bewaren, maar het betekent ook dat bij onderzoek in het archief een kritische houding vereist is. We weten bijvoorbeeld niet of de archiefvormer bewust informatie heeft achtergehouden die een ander beeld zou kunnen oproepen van het reilen en zeilen van de uitgeverij en de rol van de uitgever daarin. Desalniettemin moeten we vooral verheugd zijn over al het goede dat het Kosmos-archief ons te bieden heeft.

In 31 grote archiefdozen is per jaar de informatie per uitgegeven titel gerangschikt in mappen. Daarin zijn onder andere de correspondentie te vinden met de auteur(s) of samensteller(s) van de boeken, de contracten en afrekeningen met auteurs, vertalers, fotografen en vormgevers, en informatie over oplages aan de hand van de rekeningen van de drukkers. Financiële informatie in de vorm van balans- en winstrekeningen, notulen van aandeelhoudersvergaderingen en fondsdebetboeken ontbreken echter.

Behalve dat voor dit onderzoek het Kosmos-archief uitgebreid is bestudeerd, met de nadruk op de boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst, is een inventarisatie gemaakt van bestaande studies naar uitgeverijen die op deze gebieden concurreerden met Kosmos. Om te bepalen wie deze concurrenten waren, is aan de hand van *Brinkman's catalogus van boeken* een lijst gemaakt van alle boeken die in de periode 1920-1960 op het gebied van architectuur en toegepaste kunst zijn uitgegeven, en vervolgens is geturfd wie in deze periode de meeste titels uitgaf. De top-tien voor de jaren 1920-1960 wordt aangevoerd door Kosmos met 108 titels, waarmee deze de belangrijkste uitgever op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in dit tijdvak was. Daarna volgt W.L. & J. Brusse uit Rotterdam met 93 titels. Op de derde plaats vinden we ex aequo Van Mantgem & De Does en Ahrend, beide uit Amsterdam, met elk 62 titels, gevolgd door de uitgeverijen L.J. Veen, Amsterdam (58 titels), J. Waltman Jr., Delft en A.E. Kluwer, Deventer met elk 57 titels, A.

---

¹⁶ Het archief is overgedragen door uitgeverij Kosmos (Keizersgracht 133, Amsterdam) en op 6 augustus 1981 als nummer 5956 ingeschreven in het Aanwinstenregister (e-mail 3 maart 2016 van hoofdconservator Salma Chen aan auteur).

¹⁷ Met dank aan de toenmalige conservator van het museum, Sjoerd van Faassen, die mij in 2008 opmerkzaam maakte op het tot dan toe nog door niemand bestudeerde, nog geheel onontsloten archief. Het archief beslaat overigens ook de periode 1919-1923, toen Van der Kolk chef was van de afdeling uitgeverij van Ahrend.

Kemperman, Amsterdam/Haarlem (43 titels), H. Stam, Haarlem (39 titels) en N. Samsom, Alphen aan den Rijn (31 titels).¹⁸ Het is opmerkelijk dat Ahrend zich onder de concurrenten bevindt, terwijl eerder werd vermeld dat deze uitgeverij in 1923 haar activiteiten beëindigde. De verklaring daarvoor is dat Ahrend de uitgeefactiviteiten na 1923 langzaam weer hervatte. Van de tien belangrijkste uitgevers zijn alleen over W.L. & J. Brusse en L.J. Veen serieuze publicaties verschenen. De bundel studies over Brusse, die een complete fondslijst bevat, is de enige met een aparte bijdrage over de uitgaven op het gebied van architectuur en toegepaste kunst.¹⁹ Van de vijf publicaties over Veen hebben er twee betrekking op de correspondentie van Louis Couperus met zijn uitgever L.J. Veen, één behandelt de boekbanden van het werk van Couperus en een vierde de boeken van Guido Gezelle die bij Veen zijn verschenen. Een bescheiden publicatie uit 1947 geeft een kort overzicht van de geschiedenis van de uitgeverij en bevat een complete fondslijst vanaf 1887.²⁰ In dit korte overzicht wordt vermeld dat L.J. Veen zijn carrière begon met de overname van oude fondsen, waaronder in 1900 dat van C.L. Brinkman, dat talrijke schoolboeken en technische werken omvatte. Veen was volgens de auteur een man met een brede interesse, die zich overal waar dat nodig was deskundig liet voorlichten, waardoor hij contacten legde met ‘eminente mannen van wetenschap en techniek’. Veens wetenschappelijke en technische uitgaven getuigen daarvan. Vervolgens wordt in een paar zinnen een groot aantal auteurs genoemd die bij Veen boeken over architectuur hebben gepubliceerd, zoals J.A. van der Kloes, A.W.C. Dwars, P.W. Scharroo, J.B. van Loghem, Henri Evers en J. Kuyper, en een aantal titels van door Veen uitgegeven bouwkundige tijdschriften als *Bouwstoffen*, *Klei* en *Gewapend beton*, maar daar blijft het bij. Na zijn dood in 1919 liet L.J. Veen een solide uitgeverij achter met een uitgebreid en belangrijk, uiterst gevarieerd fonds, zo concludeert de auteur. Die conclusie brengt ons tot de constatering dat in de geschiedschrijving van Veen het belangrijke non-fictie deel – en dat reikt verder dan alleen de architectuur – nog niet eerder onderwerp van serieuze studie is geweest. Die conclusie kunnen we extrapoleren naar alle als ‘literair’ bekend staande uitgeverijen, die net als Veen een substantieel aandeel non-fictie titels hebben of hadden. Over A.E. Kluwer verschenen in 1939 een gedenkschrift (waarin, zoals vaker het geval is met gedenkschriften, slechts enige hoogtepunten worden gememoreerd) en in 1990 een beknopte geschiedenis van de uitgeverij. Geen van tweeën werpt licht op de door Kluwer uitgegeven boeken op het gebied van de bouwkunde.²¹ In feite kan het fonds van Kosmos alleen goed vergeleken worden met dat van Brusse.

Uitgeverijonderzoek

Het gebrek aan serieuze geschiedschrijving van uitgeverijen, vooral van uitgeverijen met een groot non-fictie fonds, vormt een wezenlijk probleem voor het vergelijken

---

¹⁸ Zie Bijlage 3 voor de top tien van uitgevers van boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst in de periode 1920-1960. Bijlage 2 toont de top dertig in de periode 1890-1960.

¹⁹ Zie: Oldewarris 1993.

²⁰ De publicaties over Veen zijn: [Th.J. van der Wal], *Kort overzicht van de geschiedenis van L.J. Veen's uitgeversmaatschappij N.V. Amsterdam 1887-1947. Met fondscatalogus en lijst van uitgaven in voorbereiding*. Amsterdam, L.J. Veen, 1947. Een supplement verscheen in 1962; F.L. Bastet (ed.), *Waarde Heer Veen. Brieven van Louis Couperus aan zijn uitgever*. Den Haag, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1977; H.T.M. van Vliet (ed.), *Louis Couperus en L.J. Veen. Bloemlezing uit hun correspondentie*. Utrecht/Antwerpen, Veen uitgevers, 1987; H.T.M. van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk (1884-1925)*. Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen, 2000; Jan Pauwels, *Méer dan een mode-koorts: Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919*. Leuven, Peeters, 2005.

²¹ Voor Kluwer, zie: *N.V. Uitgevers-maatschappij A.E. Kluwer 1889-1939. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan op 1 juli 1939*. [Deventer, Kluwer, 1939]; Wim Coster, *Denker tussen vraag en aanbod. Abele Everts Kluwer: 1861-1933. Onderwijzer, boekhandelaar, uitgever*. Deventer/Zwolle, Coster Pers, 1990.

uitgeverijonderzoek. Voorbeelden van studies waarin geprobeerd wordt in dit manco te voorzien zijn die van Frank de Glas naar de uitgeverijen Wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers uit 1989 en van Steven Claeysens naar de Erven F. Bohn uit 2014.²² Beide auteurs hanteren het jaar 1940 als einddatum van de onderzochte periode.²³ Welke methoden volgden zij bij hun onderzoek en wat was beider probleemstelling? De Glas verrichtte zijn onderzoek in de jaren 1980 binnen het Werkverband Literatuursociologie aan de Katholieke Hogeschool Brabant. Zijn promotor was Hugo Verdaasdonk en dat heeft zijn sporen nagelaten. De aandacht ging uit naar de literaire kritiek, de uitgeverij, de academische literatuurwetenschap, literaire tijdschriften, het lees- en literatuuronderwijs, het lezerspubliek en de openbare bibliotheken, kortom, in de woorden van De Glas, naar de diverse fenomenen van het ‘literaire veld’: een begrip dat in 1979 is geïntroduceerd door de Franse socioloog Pierre Bourdieu.²⁴ De Glas’ primaire interesse was tweërlei. Ten eerste: hoe werken uitgeverijen en hoe is interessant onderzoek daarnaar op te zetten. Daarmee sluit volgens De Glas zijn studie aan bij toen recente discussies in de (empirische) literatuurwetenschap en de kunst- en literatuursociologie. Zijn tweede belangstelling ging uit naar de cultuurspreiding of, specifiek, de culturele emancipatie in de aspiraties van beide uitgeverijen. Concentreren we ons op de eerste belangstelling dan valt op dat De Glas de uitgeverij als ‘literaire institutie’ ziet, waar de uitgever, in de woorden van L.A. Coser, als ‘gatekeeper of ideas’ beslist over wat wordt toegelaten en wat uitgesloten.²⁵ Voor wat betreft de passages over uitgeverijen in het boek van Bourdieu constateert De Glas dat diens analyses schematisch zijn en bij toepassing op concrete onderzoeksobjecten erg globaal blijven. Hij formuleert vervolgens twee vragen die met het nodige gezond verstand ook gesteld hadden kunnen worden zonder op de hoogte te zijn van de opvattingen van Bourdieu en Coser c.s., namelijk: onder welke voorwaarden functioneert een uitgeverij, en hoe bouwt ze een fonds op? Om die vragen te kunnen beantwoorden, schrijft De Glas, is het in de eerste plaats nodig een beter beeld te krijgen van het functioneren van de uitgeverij en hij noemt vervolgens enkele bronnen: (auto)biografieën van uitgevers, essays van hun hand, geschiedenissen van uitgeverijen en het (sporadisch) wetenschappelijk onderzoek dat naar uitgeverijen is gedaan. De Glas spreekt van een ‘voorthoetisch’ stadium waarin de wetenschappelijke uitgeversstudie zich bevindt en hij constateert dat er nog weinig duidelijkheid bestaat over hoe uitgeverijonderzoek aangepakt moet worden. Er is geen theorie voorhanden over hoe een uitgeverij werkt, laat staan dat er toetsbare hypothesen over zouden zijn te formuleren. Om uit deze impasse te komen heeft De Glas uit een groot aantal uitgeversgetuigenissen, -essays en -interviews opvattingen geïntervieweerd over zijns inziens vier essentiële punten aangaande de (literaire) uitgeverij, waarna hij een aantal centrale vragen rond het functioneren van de uitgeverij formuleert: ‘In welke termen wordt de eigen hoedanigheid gedefinieerd, die een uitgeverij onderscheidt van andere uitgeverijen?; welke opvattingen leven er over de plaats van de (literaire) uitgeverij in het hele proces van materiële en immateriële productie en distributie van literatuur?; hoe wordt er gesproken over de criteria die de uitgever voor zijn fondskeuze aanlegt?; en welke opvattingen leven er over

²² Een voorbeeld van een gedegen (en tevens het enige) onderzoek naar een algemene uitgeverij in de negentiende eeuw is dat van B.P.M. Dongelmans over uitgever-boekhandelaar *Johannes Immerzeel junior*. Zie: Dongelmans 1992.

²³ Frank de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers voor 1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989. Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant; Steven Claeysens, *‘De mensen kopen alleen boeken, welke ze nodig hebben.’ Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2014, niet gepubliceerd. (<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/29087>).

²⁴ Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs, Editions de Minuit, 1979.

²⁵ L.A. Coser, C. Kadushin, W.W. Powell, *Books. The culture and commerce of publishing*. New York, Basic Books, 1982, p. 4.

de economische voorwaarden waaronder de uitgeverij functioneert?²⁶ Niet de algemene, maar de literaire uitgeverij dient hier als casus, ondanks het feit dat beide onderzochte uitgeverijen een groot aantal non-fictie titels uitgaven.²⁷ Ook in een latere studie van De Glas over uitgeverij Meulenhoff ligt de nadruk op literaire fictie en wordt het substantiële non-fictie aandeel in het fonds stiefmoederlijk behandeld.²⁸

Steven Claeysens op zijn beurt bevestigt in zijn Leidse onderzoek naar De Erven F. Bohn dat de kennis van vroeg-twintigste uitgeefpraktijken in Nederland nog gering is. Als die interesse er al is dan wordt deze gekenmerkt door een onverminderde preoccupatie met de literaire uitgeverij, of liever: het literaire deel van de titelproductie van een uitgeverij.²⁹ Claeysens concludeert, nadat hij een uitgebreid overzicht heeft gegeven van de stand van zaken met betrekking tot het uitgeverijonderzoek, dat de as ‘fonds-segment-auteur-titel’ de spil vormt van een (literaire) uitgeverij en dat het fondssegment een sleutelpositie inneemt in fondsonderzoek. Meer nog dan de optelsom van alle gepubliceerde uitgaven of auteurs (oeuvres) is een fonds in de eerste plaats de som van de diverse fondssegmenten.³⁰ Onder uitgeverijonderzoekers, schrijft Claeysens, schijnt overeenstemming te bestaan over een globale segmentering langs twee demarcatielijnen: genre, dat wil zeggen fictie of non-fictie, en brontaal, dat wil zeggen oorspronkelijk Nederlandstalig of vertaald. Fictie wordt daarbij op zijn minst opgedeeld in toneel, poëzie en proza, non-fictie in een zelden geëxpliciteerd, hooguit impliciet verantwoord aantal subgenres. Hij verwijst vervolgens naar de studies van De Glas die het non-fictiesegment van de Wereldbibliotheek onderverdeelt in achttien subgenres, waarvan De Glas er maar tien benoemt, de lezer in het ongewisse latend over de acht andere. In de studie van De Glas over Meulenhoff, vervolgt Claeysens, is dat aantal gestegen tot negentien subgenres, maar hij vergeet te vermelden dat deze in het geheel niet worden benoemd.³¹ En daar wringt de schoen. Een heldere definitie van wat men onder een fondssegment verstaat bleef tot nu toe uit, meent Claeysens. De meeste aandacht gaat uit naar literatuur, en non-fictie wordt vooral vanuit comparatief oogpunt een plaats toebedeeld. Het onderscheiden van de diverse segmenten van een fonds vraagt daarom gedegen kennis van de contemporaine markt en een integraal beeld van het betreffende fonds. Claeysens

---

²⁶ De Glas 1989, p. 27.

²⁷ De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, beter bekend onder de naam Wereldbibliotheek, bracht tussen 1905 en 1939 een fonds tot stand van 1333 titels, die volgens de verdeling van De Glas bestaat uit 761 fictie en 550 non-fictie titels, en 22 titels die als ‘restant’ worden gespecificeerd. Bij het ontbreken van een complete fondslijst kunnen we niet verifiëren hoe de indeling tot stand is gekomen. NV Boekhandel en Uitgeversmaatschappij Ontwikkeling, opgericht in 1916 en in 1929 voortgezet als boekenafdeling van de NV De Arbeiderspers, publiceerde 1070 titels in de periode 1916-1939, waaronder behalve proza, poëzie en toneel veel partijgeschriften en verkiezingsbrochures, maar ook populairwetenschappelijke werken. Nu betreft het 331 fictie en 727 non-fictie titels, met een ‘restant’ van 12 titels.

²⁸ Frank de Glas, *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. Zutphen, De Walburgpers, 2012. De titel suggereert dat Meulenhoff een literaire uitgeverij is. Als overkoepelende probleemstelling stelt De Glas de vraag naar de *longevity*, de wijze waarop de uitgeverij over lange tijd economisch en culturele continuïteit bereikt binnen bepaalde maatschappelijke *constraints*. Buiten beschouwing blijven de schoolboeken en de import- en exportafdeling van Meulenhoff, centraal staan de algemene boeken, waarbij De Glas een onderscheid hanteert in fictie (niet-literaire fictie, literaire fictie Nederlandstalig en literaire fictie vertaald) en non-fictie. De non-fictie verdeelt hij onder in negentien subgenres, gebundeld in vier groepen: non-fictie licht enerzijds en non-fictie serieus anderzijds, welke laatste weer is onderscheiden in geesteswetenschappen, natuurwetenschappen en sociale wetenschappen. Het fonds telt over de periode 1903-2000 5.556 titels, waarvan in de verdeling van De Glas 3383 titels fictie voor volwassenen, 173 titels jeugdboeken (zowel fictie als non-fictie) en 2000 non-fictie titels. Pas vanaf de jaren 1970 overvleugelde de productie van fictie die van non-fictie. Aan het substantiële non-fictie aandeel in het fonds van Meulenhoff besteedt De Glas zeer beperkt aandacht. Problematisch is het ontbreken van de fondslijst, zodat de vele soorten indelingen die De Glas aanbrengt niet geverifieerd kunnen worden.

²⁹ Claeysens 2014, pp. 3, 4.

³⁰ Claeysens 2014, pp. 28, 29.

³¹ Claeysens 2014, p. 31, noot 68.

toetst vervolgens in zijn studie de hypothese dat fondsanalyse niet op fondsniveau maar op fondssegmentniveau hoort plaats te vinden. Elk fondssegment komt immers onder andere voorwaarden en met andere actoren tot stand en vraagt bijgevolg om andere uitgeefstrategieën.³²

Wat Claeysens zelf onder een fondssegment verstaat, wordt duidelijk als hij bij Bohn vijf (in zijn woorden ‘evidente’) fondssegmenten identificeert: een literair segment en een schoolboekensegment, die beide krimpen in de onderzochte jaren, een medisch, juridisch en economisch segment.³³ Een indeling in fondssegmenten is bij Claeysens dus periodeafhankelijk en sterk beïnvloed door het karakter van het fonds. De ‘evidentie’ van de indeling wordt gerelativeerd als hij in een tabel het juridisch en economisch segment bij elkaar voegt.³⁴ De onduidelijkheid neemt nog toe als blijkt dat de drie fondssegmenten waaraan hij in zijn studie een apart hoofdstuk wijdt van een andere orde zijn, namelijk ‘prachtwerken’, ‘literaire werken’ en de ‘Volks-Universiteits-Bibliotheek’.³⁵

Claeysens hanteert naast de as ‘fondsprofiel-fonds-segment-auteur-titel’ (hij heeft in vergelijking met de eerder genoemde indeling in de conclusie ‘fondsprofiel’ toegevoegd) de as ‘fondsprofiel-fonds-segment-titel-auteur’. De eerste configuratie geldt de literaire uitgeverij waar het accent ligt op de auteurs, de tweede de non-fictie uitgeverij, waar het accent ligt op onderwerpen.

Claeysens’ uitgangspunt lijkt bruikbaar voor uitgeverijonderzoek, maar ik zou aan de as een onderdeel willen toevoegen, dat het hiervoor gesignaleerde probleem van de verschillende interpretaties van wat een fondssegment is kan ondervangen. De as ziet er voor een uitgeverij als Kosmos, met een overwegend non-fictie fonds, dan als volgt uit:

fondsprofiel <> fonds <> fondsonderdeel <> fondssegment <> fondstitel <> fondsauteur

waarbij:

fondsprofiel wordt gedefinieerd als het algemene overheersende beeld van een uitgeverij;

fonds als het totaal aan uitgegeven boeken;

fondsonderdeel als een *uitgeeftechnisch* samenhangende verzameling type uitgaven, zoals boeken, reeksen (voor zover deze een aparte status hebben voor wat betreft de aanbidding en/of financiering) en periodieken. Elk fondsonderdeel kent een aparte indeling in fondssegmenten;

fondssegment als een inhoudelijk samenhangende verzameling type uitgaven, met een hoofdingeling in fictie en non-fictie;

fondstitel als een titel die, al of niet bewerkt, een of meerdere keren herdrukt wordt.

fondsauteur als een auteur die meerdere titels levert en vast verbonden is aan het fonds c.q. het fonds gezicht geeft (bij Kosmos bijvoorbeeld voor non-fictie Wattjes en Vriend, voor fictie Jan Mens en Belcampo). Onderscheid moet daarbij worden gemaakt tussen contemporaine waardering en historische waardering.

Als directeur en uitgever van en bij de in architectuur en toegepaste kunst gespecialiseerde Rotterdamse uitgeverij 010, die bestaan heeft van 1983 tot 2013, heb ik een dertigjarige ervaring in het uitgeven van het vaak gecompliceerde architectuurboek.³⁶ In de door De Glas opgevoerde, door Bourdieu geïnspireerde theoretische modellen herken ik mijn

---

³² Claeysens 2014, p. 33.

³³ Claeysens 2014, p. 43.

³⁴ Claeysens 2014, p. 50.

³⁵ Claeysens 2014, p. 295.

³⁶ Mede-directeur en -uitgever in die periode was Peter de Winter. Zie voor de geschiedenis en het programma van 010: Oldewarris/De Winter 2003, Oldewarris 2010/2 en Oldewarris 2012.

werkzaamheden als non-fictie uitgever niet. Pas als De Glas concreet zijn onderzoeksvragen formuleert, die in grote mate overeenkomen met de vragen die ik stel in deze studie naar uitgeverij Kosmos, komen we nader tot elkaar. Vragen, die dan vooral empirisch van aard zijn. Het uitgeverijonderzoek is het ‘voor-theoretisch stadium’, waarvan De Glas dertig jaar geleden sprak, nog steeds niet voorbij. Meer dan zich te verliezen in theoretische en abstracte modellen die vaak een doel in zichzelf lijken te zijn, is de onderzoeker van uitgeverijen gebaat bij analytische onderzoeksmethoden. Ik neem mij voor in deze studie het fonds van uitgeverij Kosmos te onderzoeken, d.w.z. te beschrijven en te verklaren. Daarbij speelt de vraag naar de werkwijze van de uitgever een belangrijke rol.

Opzet

Dit boek kent een indeling in vijf hoofdstukken: de uitgeverij, het fonds, de architectuur, de toegepaste kunst en de rol van de fotografie en boekvormgeving. Het eerste hoofdstuk beschrijft de geschiedenis van uitgeverij Kosmos in drie periodes: de jaren 1920 en 1930, de oorlogsjaren en het tijdperk van de wederopbouw. Per periode wordt de rol van uitgever Jac. van der Kolk apart belicht. Van der Kolk treedt uit het Kosmos-archief naar voren als de directeur en uitgever die gedurende de hele onderzochte periode van 1923 tot 1960 de belangrijke en inhoudelijke beslissingen heeft genomen. Het archief maakt slechts in zeer beperkte mate duidelijk wat de rol van zijn medewerkers is geweest. Voorafgaand aan de geschiedenis van Kosmos wordt besproken hoe de uitgeverij haar wortels had in de ‘Technische uitgeverij’ van de Weduwe J. Ahrend & Zoon. De ontstaansgeschiedenis van de voorloper van Kosmos wordt beschreven en het voornamelijk technische fonds geanalyseerd. Aan oprichter Jacobus Ahrend is een korte schets gewijd, niet alleen omdat hij eigenaar/directeur van Ahrend en Kosmos was, maar vooral vanwege zijn liefde voor het boek. De resultaten van de boekhandel en uitgeverij van Ahrend en later die van Kosmos zouden in financiële zin weliswaar een bescheiden bijdrage leveren aan de omzet van het bedrijf (9,2% in 1932), maar de inhoudelijke betrokkenheid van Jacobus Ahrend bleef altijd groot. Na de schets van de twee uitgeverijen worden de werkwijze en concurrentiepositie van Kosmos aan een vergelijkend onderzoek onderworpen.

Het complete fonds van Kosmos, exclusief de uitgaven op het gebied van architectuur en toegepaste kunst, wordt behandeld in het tweede hoofdstuk. Daarbij worden zeventien fondssegmenten onderscheiden, waarvan de belangrijkste vier hierboven al zijn genoemd. De inhoudelijke indeling is zoveel mogelijk ontleend aan de verschillende rubrieken zoals Kosmos die zelf hanteerde in fondscatalogi en andere reclame-uitingen. Aan de populairwetenschappelijke serie *Weten en kunnen* wordt in dit hoofdstuk aparte aandacht besteed.

De analyse van de fondssegmenten Architectuur en Toegepaste kunst vindt plaats in het derde en vierde hoofdstuk. Twee *case studies* gaan dieper in op ontstaansgeschiedenis, productie en receptie van respectievelijk de uitgaven *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* van de eerder genoemde J.G. Wattjes en *Bouwen, bouwen, bâtir, building* van de architect J.B. van Loghem. Het derde hoofdstuk over architectuur besluit met een beschrijving van de lotgevallen van een aantal niet-gerealiseerde uitgaven.

Het vijfde en laatste hoofdstuk besteedt aandacht aan fotografie en boekverzorging van de uitgaven van Kosmos. Daarin wordt onderzocht welk belang de uitgeverij hechtte aan deze aspecten van de boekproductie, vanuit de veronderstelling dat een uitgever van boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst alleen succesvol kan opereren als aan deze aspecten de grootst mogelijke zorg wordt besteed.

In de conclusie wordt samengevat onder welke omstandigheden en dankzij welke strategie het fonds van Kosmos in de periode 1923-1960 tot stand is gekomen, waarbij de nadruk ligt op de fondssegmenten Architectuur en Toegepaste kunst.